

АГЄЄВА В. О.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ІНТЕГРАЦІЯ АРХЕТИПНОЇ І СТЕРЕОТИПНОЇ СИМВОЛІКИ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ЛЕКСЕМ *FIRE* І *ВОГОНЬ*

У статті проаналізовано семантичний об'єм лексем *fire* і *вогонь* у лексикографічних джерелах англійської і української мов; визначено спільні та відмінні значення цих лексем і виявлено ті, що мають архетипну і стереотипну природу; встановлено співвідношення між архетипною і стереотипною символікою у семантичній структурі досліджуваних одиниць.

Ключові слова: лексеми *fire* і *вогонь*, архетипна і стереотипна символіка, семантична структура лексеми.

В статье проанализирован семантический объём лексем *fire* и *огонь* в лексикографических источниках английского и украинского языков; определены общие и разные значения этих лексем и выявлены те, что имеют архетипную и стереотипную природу; установлено соотношение между архетипной и стереотипной символикой в семантической структуре исследуемых единиц.

Ключевые слова: лексемы *fire* і *вогонь*, архетипная и стереотипная символика, семантическая структура лексемы.

In the article the semantic volume of lexemes *fire* and *огонь* in lexicographic sources of the English and Ukrainian languages is analyzed; the common and different means of these lexemes are defined; and those of the archetypic and stereotypic nature are revealed; the ratio between archetypic and stereotypic symbolics in the semantic structure of studied units is established.

Key words: lexemes *fire* and *вогонь*, archetypic and stereotypic symbolics, semantic structure of lexeme.

Антропоцентрична й когнітивна спрямованість сучасної лінгвістики на вивчення особливостей відображення в мові різних аспектів дійсності, насамперед і самої людини як частини психофізичної реальності [1; 2; 3 та ін.], актуалізує аналіз тих мовних знаків, які онтологічно характеризуються перцептивною семантикою [4:45–54]. На особливу увагу заслуговує мовна концептуалізація відповідних почуттів людини і сприйняття нею перцептивно доступних об'єктів і явищ. З-поміж таких мовних знаків вирізняються номінації-першостихії, зокрема лексема-першостихія *вогонь*, що й досі не вичерпала своєї проблематичності в аспекті висвітлення архетипної і стереотипної символіки, яка формувалася у її семантичній структурі. Така постановка проблеми зумовлює **актуальність** пропонованої розвідки.

Мета статті – проаналізувати семантичну структуру лексем *fire* і *вогонь* в аспекті розкриття архетипної і стереотипної символіки, що відображена в їх полісемії.

Завдання:

- проаналізувати семантичний об'єм лексем *fire* і *вогонь* у лексикографічних джерелах англійської і української мов;
- визначити спільні та відмінні значення цих лексем і виявити ті, що мають архетипну і стереотипну природу;
- встановити співвідношення між архетипною і стереотипною символікою у семантичній структурі досліджуваних одиниць.

Система основних архетипних символів зумовлена певним типом світобачення, характерного для лінгвокультурних спільнот. Якщо розуміти *архетип*, за О. Левченко, як “властивий різним культурам загальний зразок, принцип, що регулює напрямки вербалізації та оцінність” [5:72–75], то цілком логічним видається звернення до психоментальних процесів сприйняття навколишньої дійсності, що вплинули на формування значення багатьох мовних одиниць.

Ще за часів становлення сучасної психолінгвістики основне місце в колі її інтересів посіла проблема відношення думки і слова, яка конкретизується в питанні, як думка людини, її емоції знаходять своє вираження в слові [6]. На сьогодні питаннями реконструкції індивідуальної системи значень займається психосемантика, досліджуючи різні форми існування значення в індивідуальній свідомості: образи, символи тощо [7:3]. Відтак, свідомість людини визначається не тільки природними умовами, а й умовами суспільного життя. У результаті взаємодії з навколишньою дійсністю, у процесі спілкування з іншими людиною відображає цю дійсність, здобуває знання про неї. Споглядання речей і явищ дозволяє помітити ті якості, які завжди повторюються [8:165, 180]. Проте мовці позначають словом лише те, що має інтерес із точки зору потреб спілкування. У першу чергу це те, що відповідає колективному досвіду людства або окремої спільноти.

На таких положеннях ґрунтується поняття *стереотипу* і тих мовних одиниць, що його позначають. Це перш за все образно-символічні найменування, до яких зокрема належать і ті, що мають семантику вогню.

Так, у Словнику символів культури України *вогонь* витлумачують як “символ духовної енергії; перетворення і породження; руйнівної і водночас народжуючої сили; кохання, плідності, багатства, щастя, сімейного добробуту; сонця, зв'язку з небесним світом; роду; сили; очищення від зла; бога; потойбічного світу” [11: 55].

Кожен із архетипних символів загалом і вогонь зокрема корелює із архетипами неба і землі. Можна навести такий приклад кореляції вогню і

землі *Щоб тидь нимь земля горіла на косовий сажень*, де актуалізований основний ономазіологічний мотив вогню – горіння, покладений в основу його внутрішньої форми і не лише в українській мові, а й в англійській, – про що буде йтися нижче.

Попри свою універсальність, такі архетипно-стереотипні найменування, як вогонь характеризуються і специфічним семантичним наповненням у різних мовах, що простежується у відмінному наборі семантичних ознак і неоднакових принципах їх структурування. “Неповторні комбінації сем створюють неповторність смислових структур слів та інших одиниць у мовах відповідно до концептуального бачення та сприйняття світу кожною національною культурою” [9: 5].

Аналіз лексикографічних джерел англійської мови [12: 321; 13: 597; 14; 15] засвідчив, що лексема *fire* має таку систему значень: “1. стан горіння; 2. горіння, яке має негативно-деструктивний характер; 3. конкретний випадок такого горіння (укр. *пожежа*); 4. спалювання палива на колосниках, у печі і для обігрівання приміщення, приготування їжі тощо; 5. стрілянина з вогнепальної зброї; 6. сильне почуття; інтенсивні негативні емоції; ентузіазм, запал; 7. блиск, світло; 8. гарячка, лихоманка, запалення; 9. міцність алкогольного напою; 10. астрологічне значення щодо трьох “вогняних” зодіакальних сузір’їв: Овна, Лева і Стрільця; 11. одна з чотирьох стихій.

Для українського корелята *вогонь* Словник української мови в 11 т. подає такі дефініції: “1. розжарені газы, що виділяються під час горіння і світяться сліпучим світлом; полум’я; 2. (перен.) душевне піднесення, натхнення; пристрасть, запал; про того, хто має дуже енергійну, запальну вдачу; 3. те саме, що вогнище; 4. світло сонця, освітлювальних приладів; (перен.) блиск очей, що звичайно відображає якийсь внутрішній стан людини; 5. (розм.) жар, підвищена температура тіла; 6. стріляння з гвинтівок, гармат; 7. (у значенні вигуку) військова команда для здійснення пострілу, наказ стріляти” [17: 715–716]. Інші тлумачні словники української мови: Новий тлумачний словник української мови у трьох томах 200 000 слів. Т. 1 / уклад. Василь Яременко, Оксана Сліпушко. – К. : Аконт, 2007. – 926 с.; Великий тлумачний словник сучасної української мови. 170 000 слів / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с; Сучасний тлумачний словник української мови. – Харків : Торсінг Плюс, 2007. – 672 с. / уклад. Яковлева А.М., Афонська Т.М. (55 000 слів); Тлумачний словник української мови. Понад 12 500 статей (близько 40 000 слів) / за ред. д-ра філологічних наук, проф.

В. С. Калашника – 2-ге вид. випр. і доп. – Х. : Прапор, 2005. – 992 с. подають майже ті ж значення.

Першими, а відтак, основними значеннями зіставлюваних лексем є: 1. стан *горіння*; 2. *горіння*, яке має негативно-деструктивний характер в англійській мові і якому відповідає перше значення *українського корелята* 1. розжарені газу, що виділяються під час *горіння* і світяться сліпучим світлом; полум'я. Хоча ці два значення дуже схожі, але в українській мові спостерігається більша деталізація. Збіг простежуємо не лише у плані прямого значення “горіння”, а і у вторинних значеннях, тобто у його переносному витлумаченні, у напрямках його символічно-смиислового розвитку, зокрема: 1. позначення станів і властивостей з афективно-емоційної сфери (передовсім людини); 2. стріляння з вогнепальної зброї; 3. блиск, світіння, джерелом якого не обов'язково є вогонь або високотемпературний стан певної речовини. При цьому варто сказати, що архетипне значення вогню в англійській мові “вогонь як одна з чотирьох стихій (земля, вода, повітря та вогонь)” хоча і не виділяється в опрацьованих нами словниках української мови, але у відповідному культурно-історичному контексті ці лексеми мають саме таке витлумачення, бо стихія вогню – наймогутніша й містить численні асоціації. Зокрема, вогонь символізує духовну енергію, перетворення й переродження; руйнівну й водночас породжувальну силу; кохання, плодючість, багатство, щастя, сонце, зв'язок з небесним світом й очищення від зла [11: 55]. Це всі ті символи вогню, що мають архетипну природу. Якщо подивитися на значення 2. (перен.) душевне піднесення, натхнення; пристрасть, запал; про того, хто має дуже енергійну, запальну вдачу, то воно цілком передає семантику вогню як стихії.

Основними відмінними значеннями в англійських лексикографічних джерелах є “міцність алкогольного напою” – 9 значення і “астрологічне значення щодо трьох “вогняних” зодіакальних сузір'їв, Овна, Лева і Стрільця” – 10. В українських словниках наявне значення “військова команда для здійснення пострілу, наказ стріляти”, де іменник *вогонь* трансформується у вигук “вогонь”. Значення “підвищена температура тіла” є більш конкретним і нейтральним, тобто прямим, в українській мові, а більш експресивним, а тому переносним – в англійській (пор. “гарячка, лихоманка, запалення”).

Варто окремо зупинитися на ізоморфізмі обох значень, які є символічними в обох мовах і мають стереотипну природу – це “блиск, світло”. Говорячи про ізоморфізм значень, все ж таки варто уточнити, що

це значення є більш загальним в англійській мові і більш конкретним – в українській – “світло сонця, освітлювальних приладів; (перен.) блиск очей, що звичайно відображає внутрішній стан людини”.

Загалом лексеми *fire* і *вогонь* мають амбівалентну семантичну структуру, бо на тлі образів небесних світил (їхня життєдайна сила), що мають яскраво виражену позитивну конотацію, руйнівна іпостась вогню реалізується через уявлення про вогонь як носій смерті (пор. д.-пів. *furr* “вогонь”, але і.-є. **per-* “різати, жалити”). Тимчасом у міфології він символізує перемогу світла над мороком, життя над смертю. Це символ Святого Духа й всезагального очищення: пор., і.-є. **peuor-*, англ. *fire* “вогонь” і лат. *purus* “чистий”.

Очевидно, не випадково англійська лексикографія надає більш загальне символічне значення вогню як “блиску, світла”, бо в уявленнях носіїв англійської мови такі стереотипи вогню закріпилися фрагментарно і передусім стосуються емоційного стану людини.

Дозволимо собі скористатися висновками Бечко Я. В., зробленими в її кандидатській дисертації [4: 46]. Як зазначає дослідниця, і як у тому переконалися ми, проаналізувавши англійські й українські фразеологічні та інші лексикографічні джерела, “лише в українській мові наявні приклади, де лексема *вогонь* входить до складу фразеологізмів у значенні “світло, джерело освітлення”, напр.: (*вдень*) *з вогнем (зі свічкою, зі свічками) не знайти* “1. важко чи неможливо щось відшукати; 2. що-небудь дуже рідкісне, виняткове” [ІЛС “СУ”]; *на вогник* “для відпочинку, розмов” [ІЛС “СУ”]. Тут, щоправда, можна було б згадати і англ. *keep the home fires burning* “підтримувати сімейне вогнище, зберігати сім’ю, годувати сім’ю” (досл. “підтримувати горіння домашніх вогнищ”), однак, ця паралель видається непереконливою, по-перше, через те, що тут *fire* може мати фразеотвірне значення “домашнє вогнище” (їх у традиційному англійському домі може бути кілька: вогонь у каміні чи пічці, використовуваний для обігріву, і для освітлення помешкання, й вогонь у кухонній плиті для приготування їжі, див. [259, с. 155]) і, по-друге, значення “джерело освітлення” для англ. *fire* є не дуже характерним, обмежуючись лише деякими різновидами “світлогенерувальних” пристроїв” [цит. за пр. : 4: 46].

Українська лексема *вогонь* (*вогник*) у своєму переносному семантичному варіанті “душевне піднесення, натхнення; пристрасть, запал; про того, хто має дуже енергійну, запальну вдачу” виступає у словосполученнях із демінутивами цієї лексеми: *з вогником*, що має

символічне значення “1. захоплено, натхненно працювати; 2. сповнений завзяття, енергії; палкий” [ЛІС “СУ”] і відповідно його бінарна пара *без вогника* з семантикою “1. працювати неенергійно, мляво, без піднесення, захоплення; 2. людина без завзяття, неенергійна” [ЛІС “СУ”]. Тут слово *вогник* є синонімом до слів *завзяття*, *натхнення* (пор. *працювати з вогником / із завзяттям / із натхненням / з енергією* тощо) (пор. також тлумачення укр. *вогник* у Словнику української мови в 11 т. [17: 714]).

Емоційне символічне значення має первинний смисловий варіант “вогонь, полум’я”, функціонуючи як елемент внутрішньої форми у таких фразеологізмах, як англ. *one’s eyes flash* (или *shoot*) *fire* [10: 296] – його (ii) очі мечуть блискавки, горять – йдеться про емоційне збудження, про негативні, сердиті почуття, про очі, які виражають ці почуття). Оскільки тут “блиск очей” є стереотипним вираженням емоційного збудження людини, то можна говорити про вторинну інтерпретацію семантики вогню в суто візуальному смислі.

Український корелят цього фразеологізму *метати громи і блискавки* “говорити роздратовано, погрожувати, обвинувачувати” є частковим еквівалентом з однаковим значенням, проте у компонентному складі маємо асиметрію, бо лексема *очі* в українському прикладі уявляється у свідомості носіїв мови. Для українців це певний стереотип поведінки при вираженні емоційного стану злості; є зрозумілим, що обличчя, зокрема очі обов’язково виражають роздратованість людини. В англійському словнику є також фразеологізм, де очі уявляються *flash (shoot) fire* – метати іскри (про очі), проте асоціації пов’язані не з громом і блискавкою, а з іскрою від власне вогню у значенні “блиск, світло”.

Як бачимо, і в англійських, і в українських лексикографічних джерелах важливою диференційною семантичною ознакою “блиск, світло” є зорове сприйняття вогню носіями зіставляваних мов і формуванню стереотипів, пов’язаних із такою його символікою.

Проаналізувавши значення лексем *fire* і *вогонь* у сучасних тлумачних джерелах англійської та української мов, можемо визначити їх семантичну структуру, сформовану на основі таких **спільних** 1) ‘стан горіння’, 2) ‘полум’я, пожежа’, 3) ‘блиск, світло’, 4) ‘стрілянина’, 5) ‘висока температура’, 6) ‘емоційні (позитивні й негативні) почуття людини’ та **відмінних** 1) ‘спалювання палива на колосниках, у печі і под. для обігрівання приміщення, приготування їжі’, 2) ‘горіння, яке має негативно-деструктивний характер’ 3) ‘міцність алкогольного напою’, 4) ‘астрологічне значення щодо трьох “вогняних” зодіакальних сузір’їв

Овна, Лева і Стрільця’ – в англійській мові та ‘вогнище’, ‘наказ стріляти (вигук Вогонь!)’ – в українській – *семантичних ознак*. Щодо значення вогню як однієї з чотирьох стихій, що подане під 11 позицією в англійській мові, то зазначимо, що воно притаманне й українському кореляту, бо 1 значення лексеми *вогонь* в українських тлумачних словниках “вогонь – це розжарені гази, що світяться” розкриває суть вогню як стихії, тобто явища природи.

На основі аналізу дефініцій лексичних значень лексем *fire* і *вогонь* зі словникових статей сучасних тлумачних словників англійської та української мов, то можемо зазначити, що у мовній свідомості європейців, до яких належать англійці й українці, сформувався архетипно-стереотипний образ вогню як ментальна структура, яка є динамічною у плані стереотипізації його культурних смислів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Белянин В. П.* Психолінгвістика : [учебник] / Валерий Павлович Белянин. – М. : Флинта : Московский психолого-социальный институт, 2003. – 232 с.
2. *Горошко Е. И.* Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента / Елена Игоревна Горошко. – Х. ; М. : Издательская группа “РА–Каравелла”, 2001. – 316 с.
3. *Залевская А. А.* Психолінгвістическіе проблемы семантики слова / А. А. Залевская // Психолінгвістическіе исследования. Слово. Текст : Избранные труды. – М. : Гнозис, 2005. – С. 86–132.
4. *Бечко Я. В.* Відображення семантичної структури багатозначних слів на фразеологічному рівні / Я. В. Бечко, С. С. Єрмоленко // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 45–54.
5. *Левченко О.* Фразеологічна символіка : лінгвокультурологічний аспект / Олена Левченко. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
6. *Prinz J. J.* Furnishing the Mind: Concepts and Their Perceptual Basis / Jesse J. Prinz. – Cambridge, MA : MIT Press, 2002. – 368 p.
7. *Петренко В. Ф.* Основы психосемантики : [учеб. пособие] / Виктор Федорович Петренко. – Смоленск : Изд. СГУ, 1997. – 400 с.
8. *Серебрянников Б. А.* Роль человеческого фактора в языке : Язык и мышление / Борис Александрович Серебрянников. – М. : Наука, 1988. – 242 с.
9. *Манакин В. М.* Когнітивні аспекти контрастивної семантики / В. М. Манакин // Проблеми зіставної семантики : зб. статей. – К. : КДЛУ, 1999. – С. 3–6.
10. *Кунин А. В.* Английская фразеология (теоретический курс) / А. В. Кунин – М. : Высшая школа, 1970. – 344 с.

ДОВІДНИКИ

11. Словник символів культури України / [за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренко, В. В. Куйбіди]. – 3-є вид. – К. : Міленіум, 2005. – 352 с.
12. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English / [A. S. Hornby, A. P. Cowie]. – Moscow : Russian Language Publishers, 1982. – V. 1–2.
13. Longman Dictionary of Contemporary English. The Living Dictionary / [ed. by S. Bullon]. – Harlow, England : Pearson Education Limited, 2003. – 1949 p.
14. Collins Electronic English Dictionary and Thesaurus 1.0 [Електронний ресурс] // Словари и переводчики. – К. : Єнісей Груп, 2009. – 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM). – Систем. вимоги: Windows 98/ME/2000/XP. – Назва з контейнера.
15. Новый большой англо-русский словарь [Електронний ресурс] / [авт. И сост. Ю. Д. Апресян]. – Режим доступа: [http://translate.academic.ru/?lang=english&did\[\]=eng_rus_apresyan](http://translate.academic.ru/?lang=english&did[]=eng_rus_apresyan).
16. Інтегрована лексикографічна система “Словники України”, версія 1.05. Інститут мовно-інформаційних досліджень НАН України [Електронний ресурс]. – Довіра, 2001-2005. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). – Систем. вимоги: Microsoft Windows 2000/XP, Internet Explorer 5.0+.
17. Словник української мови в 11 томах / [за ред. Білодід І. К., Бурячок А. А. та ін.]. – К. : Вид-во “Накова думка”, 1970–1980. – Т. 1 – 799 с. – Т. 2 – 960 с.